

Раденко ШЋЕКИЋ* & Жељко БЈЕЛЕТИЋ**

**ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКА КРЕТАЊА У ЦРНОЈ ГОРИ
ТОКОМ ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ XX ВИЈЕКА**

ABSTRACT: Montenegro represented the poorest republic of the Yugoslav federation after the Second World War. Planned and the party orchestrated economy, during the 50s and 60s of XX century, developed industry, tourism and transport infrastructure. The reverse side of this policy represented a massive migration from rural to urban areas, neglecting of agriculture and cattle breeding and artificial maintenance of unprofitable factories. Social unrests in combination with national issues have led to the change within the one-party system during 1989. Period of sanctions, war environment and political turmoils during the 90s – have additionally complicated socio-economic situation in Montenegro.

KEY WORDS: *Montenegro, SFRJ, economy, social problems*

**Послијератне године и
конституисање нове власти**

За мали простор Црне Горе, људски и материјални губици током ратасу били огромни. Црна Гора је током грађанског и народноослободилачког рата изгубила око 10% свог становништва и претрпјела огромну материјалну штету која је износила око половине предратног богатства и вриједности.¹ Губитак више десетина хиљада радно способ-

* Аутор је научни сарадник у Историјском институту Универзитета Црне Горе, Подгорица.

** Аутор је магистар историјских наука.

¹ Још током рата почело је разматрање послератне економске обнове. У том смислу је још у јулу 1944. ЦАСНО основао Одјељење за економску обнову које је крајем децембра 1944. прерасло у Комисију за економску обнову Црне Горе као орган новоформираног Привредног савјета – Б. Маровић, *Привредна комора Црне Горе 1928-2000*, Подгорица 2002, 70;

ног и квалификованог становништва, умногоме је закомпликовао ионако лошу привредну слику Црне Горе, која је и прије рата била доминантно ослоњена на сточарство и ситна пољопривредна имања. Нова власт је започела успостављање друштвеног поретка, у складу са својом идеологијом, по угледу на Совјетски Савез. Државно и друштвено уређење ФНРЈ било је засновано на Савезном уставу који је уставотворна скупштина донијела 31. јануара 1946. године и на измјенама које је донио Уставни закон изгласан 13. јануара 1953. године. Црногорска народна скупштина изабрала је Предсједништво скупштине које је 17. априла 1945 године именовало Владу Црне Горе.² Црногорска народна скупштина од 15. фебруара мијења назив у Народна скупштина Народне републике Црне Горе, јер је донесен Закон о називу Народне републике Црне Горе.³ Избори за посланике за уставотворну скупштину НР Црне Горе одржани су 3. новембра 1946. године. Изабрано је 107 посланика и скупштина је конституисана 20. новембра исте године. Уставотворна скупштина је 31. децембра 1946. године једногласно усвојила Предлог устава НР Црне Горе и донијела одлуку о проглашењу устава.⁴ Президијум Народне скупштине имао је велика овлашћења, вршио је законодавну функцију између засиједања скупштине. Указом Президијума Народне скупштине НР Црне Горе од 9. априла 1951. године⁵ дошло је до реорганизације државне управе. Укинута су нека министарства и уведени савјети, главне управе и главне дирекције. Од 1952. године долази и до реорганизације народних одбора као локалних органа власти. Влада преноси из своје надлежности у надлежност средских и градских народних одбора нека предузећа. Уставни закон о основама друштвеног и политичког уређења Народне републике Црне Горе донесен је 4. фебруара 1953. године у Народној скупштини НР Црне Горе.⁶ Послије доношења Уставног закона дошло је до нове организације републичких органа власти. Укинут је Президијум Народне скупштине и Влада Црне Горе, а успостављено Извршно вијеће као орган Народне скупштине. Извршно вијеће је имало највећи дио надлежности које је до тада имала Влада и Президијум. За разлику од Владе која је била из-

² Влада је имала предсједника, потпредсједника и девет министарстава. Предсједник владе је био Блажо Јовановић. Он је истовремено обављао функције секретара Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору и Боку и секретара Главног одбора Народноослободилачког фронта за Црну Гору и Боку. Влада је за свој рад одговарала Црногорској народној скупштини или између скупштинских засиједања Предсједништву скупштине.

³ Службени лист НР Црне Горе бр. 5/1946

⁴ Устав Народне републике Црне Горе 1946. г.

⁵ Службени лист НР Црне Горе бр. 8/1951

⁶ Службени лист НР Црне Горе бр. 4/1953

вршни и управни орган Републике, Извршно вијеће је представљало извршни орган Скупштине. Органи власти републике Црне Горе као федералне јединице у оквиру ФНРЈ били су у периоду од 1953. до 1958. године: Народна скупштина, Извршно вијеће и републички органи управе. Скупштина Црне Горе се састојала од Републичког вијећа и Вијећа произвођача. Вијеће произвођача се бирало по произвођачким групама исто као на изборима за Савезно вијеће произвођача. Након административне реорганизације Црне Горе и укључивања градова у састав срезова 1955. године, престале су да постоје градске скупштине.

Административна подјела Црне Горе у послеријатном периоду се често мијењала. У 1945. години су формирани срески, градски и мјесни народни одбори у 17 срезова. У 1946. години број срезова смањен је на 14 а сљедеће године је укинут још један срез. У току 1952. и 1953. године умјесто мјесних народних одбора формирано је 75 општина подијељених у 10 срезова: титоградски, никшићки, барски, которски, цетињски, колашински, дурмиторски, пљеваљски, бјелопољски и иванградски.⁷ Градови Титоград и Никшић имали су статус градова у рангу среза. Нова реорганизација је извршена 1955. године када је читава територија подијељена на пет срезова: цетињски, титоградски, никшићки, пљеваљски и иванградски. У 1957. години су укинута срезова у Црној Гори, тако да су општине постале основне локалне административне јединице.

Планирање и самоуправљање у привреди Црне Горе

Прве поратне године карактерише огроман утицај совјетског начина организовања привреде, али и цјелокупних друштвених активности, као и обнова ратом опустошене земље. Прве послеријатне године обиљежиле су недостатак основних животних намирница. Помоћ у снабдијевању становништва пружила је и УНРР-а (Управа за помоћ у обнови УН) која је у августу 1946. отворила своје представништво на Цетињу. Она је осим хране, одјеће, стоке, техничког алата, љекова, камиона, трактора, локомотива – достављала и радионице за оправку моторних возила.⁸ Слиједила је централизација, концентрација и контрола свих финансијских токова, инвестиција и средстава. Законима о буџету и непосредном опорезивању извршено је одређено прилагођавање

⁷ У састав титоградског среза је ушао бивши срез даниловградски, у састав никшићког ушао је вилушки, у састав барског ушао је улцињски, у састав которског ушао је херцеговски, у састав дурмиторског ушао је пивски, у састав иванградског ушли су срезова андријевички и рожајски.

⁸ Б. Маровић, *Привредна комора Црне Горе 1928-2000*, Подгорица 2002, 72.

и модификација ранијих прописа, новоуспостављеним друштвено-економским односима у комунистичком политичком поретку. У структури буџетских прихода за 1946. око 63% потицало је од становништва, 34% из привреде а 3% из осталих извора.⁹ Током 1945. и 1946. године на темељима новог друштвеног поретка у Југославији је успостављен привредни систем заснован на државном власништву над већином природних ресурса, фабрика, транспортних средстава и осталих привредних објеката. Извршена је национализација главних средстава за производњу, конфискована имовина, спроведена аграрна реформа и извршена секвестрација страног капитала, имовине лица која су протјерана или избјегла у иностранство. Нова власт је поништила старе дугове и кренула у планску обнову, индустријализацију и електрификацију.

Истицано је да је већ 1947. привреда била на нивоу од прије рата. Комунистичка партија Југославије је спроводила политику изградње социјализма у Југославији, користећи теорију и праксу Совјетског Савеза. Тако се совјетски модел организације привреде почео примјењивати у Југославији. Основно код овакве привредне организације је да су постојала три облика својине: државна, задружна и приватна. Државна својина је имала примат и њом је директно преко својих органа управљала власт. Задружна и приватна имовина су се налазиле под контролом власти, а дјелимично и сељачких радних задруга, које су биле политички пројекат. У Црној Гори су до 1950. године биле 444 овакве задруге са 25.180 домаћинстава. Резултат је био опадање пољопривредне производње. Једина економска перспектива за просјечног црногорског становника је било остављање пољопривреде, одлазак у град и запослење у индустрији.¹⁰ Стварање државне својине односно државног сектора привреде у Југославији текло је спровођењем процеса национализације, конфискације, аграрне реформе и секвестрације. Масовна конфискација започела је у Југославији након одлуке Предсједништва АВНОЈ-а 21. новембра 1944. године.¹¹ У Црној Гори највећи дио државног сектора привреде настао је конфискацијом.¹² Број конфискованих пре-

⁹ Буџетски систем је имао федералну основу, садржавао је и буџете свих шест република. Фактички, то је био буџетски систем краљевине Југославије – В. Милић, *Јавне финансије у Црној Гори*, Титоград 1988, 58.

¹⁰ Паповић, 2011.

¹¹ Службени лист ДФРЈ, бр 2/1945.

На основу ове одлуке одузета је: сва имовина Њемачке и њених држављана који су се налазили на територији Југославије, сва имовина лица њемачке народности, изузев Њемаца који су се борили у Народноослободилачкој војсци Југославије. Одузета је сва имовина лица која су проглашена ратним злочинцима или њиховим помагачима као и имовина сваког лица које је пресудом грађанских или војних судова осуђено на губитак имовине у корист државе.

¹² Конфискација је присилно одузимање имовине без накнаде у корист државе.

дузећа и вриједност конфисковане имовине у Црној Гори били су мали, због неразвијености привреде, посебно индустрије.

Аграрна реформа у Црној Гори је спроведена на основу Закона о аграрној реформи и колонизацији¹³ који је Предсједништво Црногорске народне скупштине донијело 29. новембра 1945 године. Донесена је Уредба о спровођењу Закона о аграрној реформи¹⁴ и основана Земаљска пољопривредна комисија НР Црне Горе и средске комисије.¹⁵ Саставни дио аграрне реформе била је и колонизација започета септембра 1945. Из Црне Горе вршена је спољна колонизација у Војводину и обухватила је укупно 5.394 породице са 37.425 чланова, чиме је из Црне Горе исељен скоро десети дио њеног тадашњег становништва.¹⁶

Државном својином је проглашено рудно богатство и природни извори енергије, жељезница, ваздушни саобраћај, пошта и радио. Главнину привреде представљао је државни сектор привреде заснован на државној односно општеној имовини. Управљање и руковођење државним сектором привреде вршено је преко одговарајућих државних органа, установа и предузећа. Да би се успјешно организовала привредна активност формирана је Планска комисија НР Црне Горе.¹⁷ Планска комисија је по узору на Савезну планску комисију припремила планове привредног развоја Црне Горе и руководила извршењем тих планова пошто их одобри Влада и Скупштина.¹⁸ Привредни планови су имали законску снагу, тако да их је морала спроводити свака привредна организација. Плановима је био предодређен обим производње у предузећу и асортиман производа. Одређене су биле цијене по којима су се произ-

¹³ Службени лист Црне Горе бр 7/1945

¹⁴ Службени лист НР Црне Горе бр 3/1946

¹⁵ У Црној Гори је у корист земљишног фонда аграрне реформе и колонизације одузето 21.850 хектара земље, од тога 2.050 хектара обрадиве земље а остало су биле шуме и пашњаци. – Б. Маровић, *Друштвено-економски развој Црне Горе 1945-1953*, 111.

¹⁶ Б. Маровић, *Друштвено-економски развој Црне Горе 1945-1953*, Подгорица 2002, 106.

¹⁷ Службени лист НР Црне Горе бр 21/2946.

¹⁸ „Модел је формулисан као Први петогодишњи план (1947-1951) и представљао је копију совјетског (стаљинистичког) економског система. Укинута је приватна иницијатива, индустрија национализована, а држава је имала одлучујућу улогу у економском развоју. За само пет година требало је само индустријску производњу повећати за десет, а производњу електричне енергије за 16 пута. Слично је планирано и за остале привредне гране, али до 1951. године готово ништа од постављених циљева и количника није остварено. И поред неиспуњеног плана, Црна Гора је потрошила огроман новац за индустријализацију. Од 1947. до 1954. године у Црну Гору је уложено 68,8 милијарди динара, или 20.343 динара по глави становника (југословенски просјек улагања је био 14.648 динара), а индустријска производња је увећана за 4 пута“ - Д. Паповић, *Економија расипништва 1945-1989*, више на: <http://montenegrina.net/nauka/istorija/crna-gora-u-xx-v/crna-gora-od-1945/ekonomija-rasipnistva-odlike-crnogorske-ekonomije-194>

води продавали и корисници који имају предност код дистрибуције производа. Привредним планом је одређено колики доходак треба да оствари предузеће, затим колики ће бити материјални трошкови, колика је стопа амортизације и колики је платни фонд предузећа. У 1947. години у Црној Гори је повећан државни сектор привреде кроз процес национализације. Национализација је спроведена на основу Закона о национализацији приватних привредних предузећа, који је усвојила Народна скупштина ФНРЈ.¹⁹

Пољопривреда је такође била под снажном административном контролом. Одмах после рата уведен је обавезан откуп пољопривредних производа. Уведена је обавеза засијавања ораница, а сваком пољопривреднику је прописано шта ће производити на својој земљи.²⁰ Казне за неизмирење обавезног откупа и непоштовање сјетвених планова биле су оштре. Људи су масовно хапшени, а кажњавани су затвором, новчаним казнама и конфискацијом имовине. У пољопривредној производњи није било значајнијих промјена у послератном периоду као што је то било у другим привредним гранама. Укупна биљна производња у односу на међуратно стање је била у опадању. Изузимајући рибарство и сточну производњу које су биле у порасту. Црногорску пољопривреду карактеришу општа заосталост, уситњеност посједа, неразвијеност тржишта, што све условљава ниску производњу и мале тржишне вишкове. Тако је производња главних житарица (пшенице и кукуруза) била за 50% мања 1954. године у односу на производњу из предратног периода. Године 1948. Црна Гора је имала близу 73% пољопривредног становништва, да би тај проценат 1953. године пао на 61,5%. Црна Гора је 1960. располагала са само 149 трактора.²¹

Да би се прешло са краткорочног привредног планирања на дугорочно, Народна скупштина ФНРЈ је усвојила 28. априла 1947. године

¹⁹ Службени лист ФНРЈ бр 98/1946

²⁰ Како истиче Д. Паповић: „У периоду 1947-1961. у индустрију је уложено 47,3% инвестиција, саобраћај 25,4%, а у пољопривреду, која је доносила највећи дио бруто друштвеног производа (БДП), свега 3,5%. Учешће пољопривреде у БДП-у 1952. године износило је 38,8%, а 1960. године 27,4%, док је учешће индустрије у истим годинама износило 7,4% и 20% БДП. Пољопривреда је свјесно подређивана индустријализацији. Зато је и разумљиво што је пољопривредна производња почетком педесетих година била нижа у односу на предратни ниво. Број обрадивих површина 1954. године био је за 20.000 хектара мањи у односу на 1939. годину, а пољопривредна производња свега 86% предратне, што је катастрофалан податак, јер је црногорска пољопривреда и у предратном периоду била неразвијена“.- Д. Паповић, *Економија расипништва 1945-1989*, више на: <http://montenegrina.net/nauka/istorija/crna-goga-u-xx-v/crna-goga-od-1945/ekonomija-rasipnistva-odlike-crnogorske-ekonomije-194>

²¹ Б. Маровић, *Друштвено-економски развој Црне Горе 1945-1953*, Подгорица 2002, 103-114.

Закон о петогодишњем плану развита народне привреде од 1947. до 1951. године.²² Убрзо је и Народна скупштина НР Црне Горе донијела Закон о петогодишњем плану развита народне привреде НР Црне Горе од 1947. до 1951. године.²³ Основ привредног развоја Југославије требало је да буде изградња фабрика тешке индустрије и електрификације. Пошто је у Црној Гори индустрија била потпуно неразвијена, требало је изградити нове фабрике и почети производњу производа који до тада нијесу произвођени у Црној Гори. На извршење плана негативно су утицали тежак спољнополитички положај Југославије због сукоба са Информбироом, сушне године, које су погодиле пољопривреду и велики пропусти направљени изградњом објеката који нијесу имали економску рачуницу. Ти фактори су довели до тога да петогодишњи план развита привреде буде само дјелимично остварен, иако је његово извршење продужено за једну годину. У годинама од 1947. до 1952. стопа привредног раста је била врло ниска. У другој години извршења петогодишњег плана извршена је национализација ситне привреде у Југославији. У Црној Гори су тада национализована 64 предузећа, већином угоститељска, од којих су њих 30 били хотели. Производња пољопривредних производа је такође била детаљно испланирана. Планирана је преоријентација са гајења житарица на гајење индустријских биљака.²⁴ Током првих послеријатних година обновљено је више предузећа: „Ривијера“ у Котору, „Рачица“ у Тивту, Индустрија маслиновог уља у Бару, Пивара „Требјеса“ у Никшићу, Солана у Улцињу, Фабрика за конзервирање рибе у Бијелој, фабрика намјештаја „Лада“ у Котору, Централна машинска радионица у Титограду. Изграђено је и оспособљено за рад седам електричних централа и 10 пилана. Изграђене су фабрике цигле и цријепа у Лазинама код Даниловграда, у Рудешу код Берана, у Брезнику код Пљеваља и започете изградње фабрика дувана, намјештаја и тјестенине у Титограду.²⁵

У периоду 1952-1964. извршене су крупне промјене у управљању предузећима, она су уступљена на управљање радним колективима, чиме је извршена одређена децентрализација политичког и привредног система. Уводи се и нови облик опорезивања – друштвени допринос, који су плаћала предузећа из области привреде. Основни извори буџета Републике Црне Горе били су: дио пореза од предузећа (порез на про-

²² Службени лист ФНРЈ бр. 36/1947

²³ Службени лист НР Црне Горе бр. 14/1947

²⁴ На Приморју је требало производити: дуван, маслине, смокве, поморанце и лимун. У Зети и Бјелопавлићима требало је производити памук и дуван, у долини Лима воће и жито а у планинским предјелима требало је гајити стоку.

²⁵ Б. Маровић, *Друштвено-економски развој Црне Горе 1945-1953*, Подгорица 2002, 71.

мет, дио друштвеног доприноса, дио пореза на вишак плата), приходи од републичких установа, дотације из савезног буџета и др.²⁶ У оквиру темељних промјена привредног система започетих 1950. године увођењем радничког самоуправљања и постепеним осамостаљивањем економских јединица, од 1952. године напушта се централистичко планирање привредне дјелатности и прелази на планирање тзв. глобалних пропорција. Предузећа састављају своје планове развоја самостално или у сагласности са савезним или републичким органима.²⁷ Планове доносе такође и републике и ниже административне јединице, са обавезом да се држе основних циљева савезног плана. Умјесто детаљног програмирања економског развоја, са новим једногодишњим плановима развој црногорске привреде се усмјеравао путем одржавања најважнијих пропорција.²⁸ Од 1954. године изостављен је из планирања прописани минимум коришћења капацитета. При одређивању основних поставки привредног развоја за период 1957-1961. године за подручје Црне Горе, морало се поћи од економско-политичких задатака. Основне поставке привредног развоја за подручје Црне Горе у периоду 1957-1961. и године биле су: повећање производње електричне енергије, побољшање саобраћајних прилика и завршетак започетих објеката у индустрији које се финансирају из Општег инвестиционог фонда и Републичког инвестиционог фонда.²⁹ Дужина црногорске жељезничке мреже је прије рата износила само 141 км (83 км пруга Никшић-Билећа и крак до Зеленике; 41 км Бар-Вирпазар; 19 км Подгорица-Плавница). Све три пруге су биле различитих колосијека. Изградњом 48 км пруге Никшић-Титоград 1954, дужина жељезничке мреже је повећана на 191 км. Оперативне луке су биле: Бар, Котор, Зеленика. Дужина путне, друмске мреже 1954. је износила 2.023 км на којима се кретало: 282 аутомобила, 788 камиона и 87 аутобуса. Савременог асфалтног коловоза није било. Углавном се саобраћало по каменом или земљом насутом коловозу.³⁰

Доношење југословенских привредних планова и републичких привредних планова као и промјене у приоритетима развоја појединих привредних грана вршило се сагласно економској политици и промје-

²⁶ В. Милић, *Јавне финансије у Црној Гори*, Титоград 1988, 60.

²⁷ Записник са сајетовања о економско-привредним питањима одржаног 5. 11. 1955. Године. Архив Црне Горе, Подгорица, Централни комитет Савеза комуниста Црне Горе, фасцикла 106.

²⁸ Друштвени план Народне републике Црне Горе за 1955. годину. Службени лист Народне Републике Црне Горе бр. 4/1955.

²⁹ Друштвени план привредног развоја Народне Републике Црне Горе од 1957. до 1961. године. Службени лист Народне Републике Црне Горе бр. 29-30/1957.

³⁰ Б. Маровић, *Друштвено-економски развој Црне Горе 1945-1953*, Подгорица 2002, 116.

нама те политике у руководству Савеза комуниста Југославије.³¹ У Југославији су послје Другог свјетског рата привредна предузећа била подијелена према своме значају на општедржавна, републичка, покрајинска, обласна и локална. У Црној Гори је било једно општедржавно предузеће и 39 републичких, а остала су била локална.³² Да би радници могли остваривати своја права, у предузећима је уведена институција радничких повјереника.³³ Национализацијом предузећа раднички повјереници су постали сметња административном управљању предузећима, па је ова институција заштите радника и дјелимичног самоуправљања укинута.³⁴ Умјесто повјереника бирани су раднички инспектори који су сарађивали са инспекцијом рада и дјеловали по њеним упутствима.

Систем радничког самоуправљања је стајао у супротности са привредним системом који је био под потпуним утицајем државе. Због тога, као и због слабе економичности и рентабилности постојећег привредног система, у 1952. години је уведен нови привредни систем, познат као систем стопа акумулације и фондова на платни фонд предузећа. Тако је била ријешена расподјела доходака коју оствари предузеће и оно је своје друштвене обавезе морало извршавати из властитих средстава реализацијом својих производа и услуга. Почетком пословања на економским основама, пратећи понуду и потражњу на тржишту, видјело се да у многим предузећима има вишка запослених. Дошло је до отпуштања дијела радника, па је 1952. године у односу на 1951. годину било 1.706 мање запослених.³⁵ Поново је 1956. године осјетно смањен број запослених у односу на претходну годину. Посебно у грађевинским предузећима је отпуштен велики број радника. Велики број незапослених је био један од главних проблема економског развоја Црне Горе. У 1956. години је посао тражило 15.320 особа, а од тога је запослено 8.123.³⁶ Од 1950. до 1960. године изграђени су велики индустријски капацитети у Црној Гори: Жељезара Никшић, ЕИ „Обод“ на Цетињу,

³¹ На проширеној сједници Извршног комитета ЦК СКЈ одржаној 28. септембра 1955. године расправљана су економска питања. Констатовано је да је дотадашњи висок ниво инвестиција био нужно потребан ради подизања базичне индустрије, али да је недовољно улагано у прерађивачку индустрију и пољопривреду. Таква структура и обим инвестиција имали су за последицу спорији развитак производње средстава за личну потрошњу и спорији пораст националног доходака, што се неповољно одразило на тржиште и животни стандард становништва - Седми конгрес Савеза комуниста Југославије, стенографске биљешке, Реферат Јосипа Броза Тита.

³² Службени лист НР Црне Горе бр. 19/1946

³³ Закон о радничким повјереницима. Службени лист ФНРЈ бр. 54/1945.

³⁴ Службени лист ФНРЈ бр. 100/1946.

³⁵ Статистички годишњак Црне Горе 1955.

³⁶ Записник са Пленума Републичког вијећа Савеза синдиката Југославије за Црну Гору. Архив Црне Горе, Подгорица, Фонд Савеза синдиката Црне Горе, фасцикла 64.

Памучни комбинат „Титекс“, Фабрика целулозе и папира у Иванграду. Период 1953-1965. је био привредно најуспјешнији у читавом послијератном периоду Југославије. Са просјечном годишњом стопом раста од око 7,5% друштвени производ се за 12 година више него удвостручио. Ови повољни резултати су остварени уз помоћ иностране подршке која је учествовала са око 34% у нето инвестицијама у основна средства.³⁷

У периоду од 1953. до 1958. остварени су значајни резултати у привредном развоју Црне Горе.³⁸ У 1958. години физички обим индустријске производње је удвостручен према 1953. години. Брзи развитак индустрије условио је структурне промјене привреде и тако утицао и на промјене у социјалној структури становништва. Животни стандард и услови живота становништва су побољшани, уз повећање личне потрошње.³⁹ Разлике у кретањима привредних величина биле су значајно проузроковане малим обимом привреде Црне Горе у односу на привреду Југославије. Довољно је било да отпочне изградња или пуштање у производњу неког већег привредног објекта, па да сви параметри претрпе велике промјене, почевши од укупног обима производње, инвестиција, па до друштвеног производа на подручју Црне Горе. Када ово имамо у виду можемо схватити значајна одступања која се јављају у годишњим и краткорочним кретањима привреде Црне Горе, у односу на југословенску привреду.

Етапе у развоју привреде Црне Горе не поклапају се потпуно временски са етапама развоја привреде Југославије, али ради упоређивања треба их посматрати у истом временском интервалу. Развојне етапе привреде Црне Горе имале су сличне тенденције као и етапе развоја читаве Југославије. Послије почетног периода обнове 1945-1947. године, у ком расту сви параметри привреде, долази у периоду 1948-1952. до стагнације. У овом периоду је дошло до стицаја више неповољних околности за развој привреде: економска блокада од СССР и његових савезника, недостатак инвестиционих средстава, неуспјела колективизација у пољопривреди и неколико сушних година. У раздобљу од 1947.

³⁷ Б. Маровић, *Друштвено-економски развој Црне Горе 1945-1953*, Подгорица 2002, 149.

³⁸ Највећи црногорски извозници у 1955. години су били Боксити (31,2%) из Никшића и „Дрвоекспорт“ (21,8%) – Титоград, који су тада остваривали више од половине црногорског извоза. – Б. Маровић, *Привредна комора Црне Горе 1928-2000*, Подгорица 2002, 93.

³⁹ Сви ови подаци говоре о врло значајним резултатима у развоју током овог периода. Пошто је послјератни развој Црне Горе почео са ниске основе, то су остварени резултати знатно мање вриједности када се посматрају у апсолутним износима. Црногорска привреда је била упућена на привреду осталих југословенских подручја и са њима повезана мноштвом политичких и економских елемената – Р. Вукчевић *Развој привреде Црне Горе*, Титоград 1974, 17.

године до закључно са 1958. годином, на подручју Црне Горе инвестирано је око 186 милијарди динара.⁴⁰ Тежиште инвестиционих улагања у индустрији било је на изградњи хидроенергетских пројеката, црној и обојеној металургији. Инвестициона улагања довела су до значајних друштвено-економских промјена, које су се одразиле и на промјену економско-социјалне структуре становништва. У 1958. години индустрија учествује са 30,4% у структури националног дохотка, а пољопривреда 29,6%.⁴¹ У односу на 1939. годину индустријска производња је порасла за око 8 пута, а национални доходак је био 237% већи. То је био период великог привредног раста, јер је, само у односу на 1954. годину, национални доходак увећан за 81%. Ово је био најдинамичнији период и у развоју читаве југословенске привреде, јер је БДП у Југославији и Црној Гори растао по просјечној стопи од преко 8% годишње. Разлог примјетног успона била је и ниска полазна основа.⁴²

Замах привредних активности и миграције село-град

У периоду 1953-1958. знатно је растао број запослених у друштвеном сектору привреде. Највећи пораст запослености био је у индустрији гдје се број запослених од 5.200 радника у 1953. години повећао на 12.392 радника у 1958. Укупна запосленост у друштвеном сектору спорије је расла и износила је 1953. године 30.080, а 1958. године 49.826 године.⁴³ Грађевинарство је у овом периоду запошљавало око 30% укупног броја радника запослених у привреди. Иако је национални доходак у Црној Гори растао брже од југословенског просјека, ипак је апсолутни ниво националног дохотка по становнику Црне Горе био у 1958. години нижи за око 40% од југословенског. Вриједности основних средстава у друштвеној привреди за 56% су биле ниже по становнику Црне Горе од југословенског просјека.⁴⁴ Сукоб са ИБ-ом из 1948, суша током 1950. и 1952. године и друге тешкоће у земљи знатно су успориле модернизацију постојећих и изградњу нових капацитета предвиђених привредним планом, што је за последицу имало ниску стопу раста друштвеног производа индустрије. На простору Црне Горе започела је изградња Жељезаре „Борис Кидрич“, Бродоградилшта у Бијелој, а почели су да

⁴⁰ Реферат Блажа Јовановића. Архив Црне Горе, Подгорица, Фонд ЦК Савеза комуниста Црне Горе, фасцикла 125.

⁴¹ Ова структура националног дохотка Црне Горе није реална, јер су цијене пољопривредних производа биле ниже од стварних вриједности тих производа.

⁴² Паповић, 2011.

⁴³ С. Г. Југославије 1954, стр 95 и 96; С. Г. Југославије 1959, стр 320 и 321.

⁴⁴ Материјали са Трећег конгреса Савеза комуниста Црне Горе, Архив Црне Горе, Подгорица, Фонд ЦК Савеза комуниста Црне Горе, фасцикле 125 и 126.

раде Рудник олова и цинка у Шупљој стијени, „Обод“ на Цетињу и Индустија лежајева у Котору. За разлику од претходног, у периоду 1957-1964. године остварен је брз пораст индустрије. Годишња стопа раста достигала је 38% у 1961. и 1962. години. Тај брзи раст производње био је посљедица реализације развојног програма. То је био најзначајнији период за формирање црногорске индустрије. У том периоду почела је производња и првих тона челика. У дрвној индустрији развила се висока зона прераде дрвета у комбинатима: Пљевља, Рожаје, Беране (Иванград), Мојковац и Никшић. Дјелимично се развија и индустрија коже и обуће, целулозе и папира у Беранама, а у „Ободу“ и производња апарата за домаћинство као и низ објеката прехранбене индустрије. У овом периоду и у Подгорици (Титограду) остварен је бржи развој индустрије. Подигнут је Памучни комбинат, Фабрика за израду трикотаже, Индустија грађевинских машина „Радоје Дакић“, Фабрика намјештаја и столарије „Марко Радовић“ као и други погони прехранбене и текстилне индустрије. Стално јачање и темпо индустријског развоја прекинут је друштвено-економском реформом 1965. године. Међутим, после 1968. године започела је изградња крупних објеката који су били од великог значаја за будући развој како Подгорице тако и Црне Горе. У Подгорици започета је изградња Комбината алуминијума као и Фабрике за прераду алуминијума, а на простору Црне Горе ХЕ Пива, рудник и флотација олова и цинка у Мојковцу, проширење и модернизација рудника боксита код Никшића, Фабрика цемента у Пљевљима и Индустија грађевинског материјала у Спужу као и ТЕ Пљевља.⁴⁵

У периоду 1965-1974. спроведена је привредна реформа, чиме је требало да се створе услови за знатно већи степен аутономије предузећа у доношењу пословних одлука и напуштање дотадашње макроекономске регулативе савезне државе и њена замјена микроодлучивањем на свим нивоима.⁴⁶ У поређењу са претходним периодом, у наредном 14-годишњем периоду (1966-1980) дошло је до осјетног погоршања у развоју цјелокупне југословенске привреде: пад стопе раста друштвеног производа са 7,5% на 5,5%, запослености са 8,9 на 3,1% као и пад нивоа реалних личних доходака. Стопа инфлације се у овом периоду више него удвостручила. Забиљежен је и хронични дефицит платног биланса и стални пораст задужености земље. Док је 1965. покривеност увоза извозом износила 84,4%, у 1980. је пала на 59,6%. Дефицит платног билан-

⁴⁵ Стопа раста друштвеног производа нагло је пала са 21% у 1964. на 8% у 1965. г. и 2% у 1966. години. – В. Глушчевић, *Социолошко - демографска анализа кретања становништва у подгоричкој општини 1945-1991* – више на: http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/cg_od_1945/rast_podgorice_vukajlo_gluscevic.html

⁴⁶ В. Милић, *Јавне финансије у Црној Гори*, Титоград 1988, 61.

са се кретао од само 39 милиона долара у 1966. до 2,3 милијарде долара у 1980. години. Упоредо са тим су расли и дугови, да би 1980. укупна задуженост Југославије достигла скоро 19,9 милијарди тадашњих долара.⁴⁷ Како истиче Д. Паповић: „За развој црне металургије сировине су се налазиле ван Црне Горе, а за развој обојене металургије није било довољно електричне енергије. Инфраструктура и енергетски објекти су захтијевали вишегодишње улагање и изградњу, због чега се позитивни ефекти нијесу могли брзо осјетити. Сматрало се да ће само крупни индустријски објекти омогућити развој и у том периоду нико није размишљао о средњим и малим индустријским постројењима као носиоцима развоја. Држава је била принуђена да интервенише. Није хтјела да угаси губитнике, јер би то изазвало велике социјалне проблеме и политичку нестабилност. Наставила је с покривањем губитака и инвестицијама у нерентабилне капацитете“.⁴⁸ У области електропроизводње здружиле су се „Црногорске електране“-Никшић и „Електро Црна Гора“-Титоград у Електропривреду Црне Горе 1975. године.

За изградњу алуминијумске индустрије, осим Црне Горе, конкурисали су још и Хрватска (Задар) и Босна и Херцеговина (Мостар). Одлуку је доносило Савезно извршно вијеће. Превагу да то буде Црна Гора донио је пројекат изградње Хидроелектране Мратиње (касније Пива) и уговор са Заједницом електропривреде Србије (ЗЕПС), у којем је регулисано да ЗЕПС управља режимом рада Пиве, а да Комбинату гарантује 15 година испоруку струје по веома ниској цијени.⁴⁹

Према завничним подацима, средином седамдесетих година у иностранству је радило око 8.000 црногорских грађана. Градња једноколосечне пруге Београд - Бар трајала је пуних 25 година, од 1951. до 1976. године. Представљала је импозантан инфраструктурни проје-

⁴⁷ Б. Маровић, *Друштвено-економски развој Црне Горе 1945-1953*, 149.

⁴⁸ Тако је црногорски национални доходак по глави становника 1970. године износио 59% просјечног југословенског напрам 31% колико је износио 1947. Продуктивност је била испод југословенског нивоа. Задуженост је била висока. - Паповић, 2011, више на: <http://montenegrina.net/nauka/istorija/crna-gora-u-xx-v/crna-gora-od-1945/ekonomija-rasipnistva-odlike-crnogorske-ekonomije-194>

⁴⁹ Око локације Комбината алуминијума неколико година вођена је између Титограда и Никшића жестока политичка борба, испуњена локалистичким набојима, а не економским резонима. Спјевана је била и пјесма: „Градићемо Комбинат у Дајбабе, за инат“. На тада пустом Ђемовском пољу 12. фебруара 1969. године републички секретар за привреду Владо Стијеповић сјео је на трактор и заорао прву бразду, што је био симболичан почетак изградње Комбината, иако одлука о локацији формално још није била донијета, али је одређење било сасвим извјесно. Тај датум се данас обиљежава као Дан Комбината. Због непостојања формалне одлуке, овој свечаности није присуствовао нико из државног и политичког врха Црне Горе. – више на: Б. Костић, *Почетци Комбината алуминијума, фељтон „ДАН“*, 25-29. август 2004. године.

каг тога доба, повезавши унутрашњост са морем. У буџету Црне Горе било је високо учешће допунских средстава и дотација из савезног буџета. Ово учешће 1965. износи 74,8%, а од 1970. до 1973. ово учешће опада и на 40%. Федерација је обезбјеђивала допунска средства Црној Гори без унапријед утврђене намјене. Са друге стране, Црна Гора је била у обавези да даје допринос савезном буџету у висини 1/3 до 1/2 утврђених допунских средстава за одређену годину. Други по значају извор буџета Републике, био је допринос из личних доходака који је у буџетским приходима учествовао 7-13%. Трећи по значају извор био је дио савезног пореза на промет (око 25% износа).⁵⁰ Послије 1953. године напуштен је совјетски модел привредног развоја и Југославија је прешла на тзв. самоуправни „децентрализован“ модел привредног развоја који је био обиљежен масовним миграцијама на релацији село-град, тј. убрзаном деаграризацијом и урбанизацијом. Доласком у град, дошљаци су са собом доносили елементе своје културе, а како је њихов прилив био велики, то је процес рурализације, тј. процес ширења руралног становништва и његовог начина живота у урбаној средини био знатно изражен. Та рурализација се манифестовала првенствено у култури понашања, рада, становања, одијевања и сл. Црна Гора је од доминантно сељачког трансформисана у индустријско друштво. Нагло, јер овакве стихијске промјене нису пратиле и промјене у карактеру, радној дисциплини, уклапању у нови начин живота, адаптацији на град. Досељеници са села доносе и елементе своје сеоске, традиционалне културе и навике. Временом већина дошљака је мијењала старе навике и прихватила нове обрасце понашања. Нагли развој индустрије утицао је на повећање броја становника у градовима. Њихове животне потребе за снабдијевањем храном и одјећом захтијевале су модерније организовану инфраструктуру. Тако је почело отварање модерних самопослуга, маркета и робних кућа. У периоду 1948-1990, раст броја ноћења туриста у Црној Гори је повећан скоро 30 пута.⁵¹

Економски и друштвени колапс

У раздобљу након рата па до 1991. укупно становништво Југославије повећано је за око 50% а Црне Горе 63%. У Црној Гори је 1953. било 47,2% становништва без школске спреме, а само 0,5% са вишим и високим образовањем. Године 1991. тај однос је битно измијењен: 11,2% без школске спреме и 8,9% са вишим и високим образовањем. На привременом раду у иностранству се 1991. налазило 13.000 људи. У пе-

⁵⁰ В. Милић, *Јавне финансије*, 63.

⁵¹ Б. Маровић, *Друштвено-економски развој Црне Горе 1945-1953*, 173.

риоду 1952-1990⁵² године, основна средства друштвене привреде у Црној Гори су порасла 45,2 пута.⁵³

У периоду 1974-1990. реализоване су основне смјернице по Уставу из 1974. године, напуштени су циљеви и правци привредне реформе из 1965. а у привреди је умјесто стремљења ка тржишним принципима – завладала договорна екомномија и самоуправни споразуми. Свака република је самостално доносила одговарајуће пореске прописе. Федерација је могла само да ограничи висину пореских стопа. Овакав систем финансирања показао се као веома гломазан и нерационалан, јер је само о завођењу разних облика дажбина (пореза, доприноса, такси) – одлучивано на чак 432 мјеста. Проблеми су постојали све већи када су развијеније републике почеле присвајати дио пореза на промет који је до тада припадао Федерацији и приходе од царина (који су у потпуности припадали савезном буџету). Тиме је, постепено, финансирање на савезном нивоу постало блокирано.⁵⁴ У периоду 1947-1990. индустријска производња у Црној Гори повећана је 123 пута или 11,6% годишње, што је представљало највеће повећање у Југославији. Темпо раста био је највећи у периоду 1951-1960. и износио је 17,3%. Од 1980, након избијања дужничке кризе, настала је стагнација у индустрији Црне Горе. Продуктивност рада у црногорској индустрији у периоду 1952-1990. повећана је 2,57 пута или 2,6% годишње – што је био најспорији раст у односу на тадашње републике. Удио градског становништва Црне Горе је стално растао, од 14,2% из 1953. до 58,2% у 1991. години.⁵⁵

Априла 1979. земљотрес је знатно оштетио бројне индустријске и туристичке капацитете на Црногорском приморју. Нафтна криза 70-их година, узрокована геополитичким дешавањима на Блиском истоку, у комбинацији са повратком великог броја радника из западних земаља, додатно је погоршала суморну привредну слику Црне Горе, погођењу земљотресом 1979. којим су порушени многи туристички објекти.⁵⁶

⁵² У 1990. укупна дужина друмских путева у Црној Гори је износила 5.174 км, од чега 3.085 са савременим коловозом. Исте године, Црна Гора је имала 249 км нормалног жељезничког колосијека. Године 1990. било је 60.000 путничких аутомобила, 760 аутобуса. Располагала је поморском флотом носивости 580.000 БРТ (10 пута више него 1960. године). Ниједна привредна грана није остварила тако динамичан успон као поморска привреда; Б. Маровић, *Друштвено-економски развој Црне Горе 1945-1953*, 168.

⁵³ Б. Маровић, *Друштвено-економски развој Црне Горе 1945-1953*, 149-151.

⁵⁴ В. Милић, *Јавне финансије*, 65.

⁵⁵ Б. Маровић *Друштвено-економски развој Црне Горе 1945-1953*, 152.

⁵⁶ „Црна Гора је и као аграрно и као индустријско друштво више трошила него што је производила. Туризам је учествовао са свега 1% дуга, а доносио је 25% девизних прихода Црне Горе. Девизни приходи од туризма 1980. године износили су 53 милиона долара. Туризам је Црној Гори 1987. године донио 100 милиона америчких долара девизног прихода, а трговачка флота 99,5 милиона долара, Индустријска производња у

Сложеност југословенске федерације огледа се у компликованом начину одлучивања и прегласавања, што је често остављало простора за разне облике неконструктивног и манипулативног дјеловања.⁵⁷ Колапс економско-политичких система комунистичких земаља имао је за последицу да ова друштва упадну у стање потпуне друштвене и вриједносне конфузије, слома свих друштвених норми и вриједности. Комунистичке земље су биле просто паралисане тежином периода транзиције, без јасно дефинисаних циљева и са лошим методама опоравка, порастом сиве економије и свих видова криминала и неизвјесним перспективама изласка из кризе. На већ катастрофалну економску ситуацију, у којој су се налазиле скоро све државе реалног социјализма, надовезала се експлозија разних национализама, нагло увођење капиталистичког начина привређивања и општи пад друштвених и моралних вриједности. СФРЈ је била земља са израженим проблемом државности, који је поред осталог био базиран на територијалном федерализму и уставу који је давао велике могућности блокаде не само од република, већ и покрајина, а врло мале могућности за превладавање те блокаде и својеврсне пат-позиције до које је често долазило.⁵⁸ Упоредо са нарастањем кризе и све очигледнијим испољавањем немоћи водећих политичких елита да спровођењем реформи нађу излаз из ње, нарастало је и незадовољство народа стањем у земљи, слабио углед и утицај СКЈ и политичких руковод-

периоду 1980-1985. године расла је по просјечној стопи од 5% годишње, а БДП свега 1,2%. БДП по глави становника је 1984. године износио свега 78% југословенског, што је био пад у односу на 1980. годину када је износио 80,4% (то је било највеће приближавање црногорске развијености југословенском просјеку у социјалистичкој Југославији). Јачале су и идеолошке алтернативе социјализму, нарочито национализам а социјалне тензије су нарасле до критичне тачке. Једина преостала мјера владе је било штампање новца без покрића, што је до 1989. године изазвало огромну инфлацију“ – Д. Паповић, 2011. више на: <http://montenegrina.net/nauka/istorija/crna-goga-uxx-v/crna-goga-od-1945/ekonomija-rasipnistva-odlike-crnogorske-ekonomije-194>

⁵⁷ Фрагментизованост система манифестовала се у великом броју центара фискалног одлучивања. Сачињавали су га: Федерација, 6 република, 2 покрајине, око 540 општина, 10 градских заједница и око 8.500 СИЗ-ова и фондова. У Црној Гори је број носилаца фискалног одлучивања износио око 140: састојао се од Републике, 20 општина и 119 општинских и републичких СИЗ-ова – више у П. Горановић, *Фискална економија Црне Горе*, Podgorica 2000, 179.

⁵⁸ У књизи „Документи ЦИА о Југославији 1948 -1983“ између осталог стоји и следеће: „Проблеми које југословенске вође имају у рјешавању економских проблема земље и са албанским мањинским питањем одражавају чињеницу да се Југославија креће ка лабавој конфедерацији осам републичких и покрајинских центара моћи... Титова стара гарда се такође суочава са генерацијским јазом. Млади, боље образовани чланови партије огорчени су због њихове продужене доминације, тзв. хоризонталну ротацију, односно праксу да старији руководиоци бесконачно прелијећу између републичких и савезних позиција ...“ (приредио М. Павловић, Институт за савремену историју, Факултет безбједности, Службени гласник, Београд, 2009, 274).

става и расло неповјерење у систем који није био у стању да нађе излазак из кризе.⁵⁹

Крајем маја 1991. године, Жак Делор, тадашњи предсједник Европске комисије, дошао је у Југославију да би, поред монетарне и царинске уније, понудио политичку и финансијску подршку плану тадашњег премијера Анте Марковића⁶⁰ „југословенском Маастрихту“⁶¹. али те понуде нису имале ефекта на главне протагонисте политичког сукоба.⁶² У оваквим условима економске кризе, пада производње и пораста инфлације, бројних девалвација динара, нарастајућих националистичких тензија како у самој републици тако и на простору цијеле СФРЈ,

⁵⁹ Како истиче Ф. Лонгворт у „Стварању источне Европе“, описујући катастрофално привредно стање у СФРЈ: „Године 1989, Анте Марковић постао је савезни премијер. Инфлација је износила 800%, страни дуг достигао је 20 милијарди долара, незапосленост 20%, а реални приходи били су 30% мањи него 10 година раније. Марковић је увео више тешких економских мјера које су дале неке резултате. Међутим, његов план за излазак из кризе захтијевао је веће жртве него што су људи били спремни да поднесу. Словенци су протестовали због пореза који им је наметнут, Босанци су сматрали да тај план заговара јефтину продају имовине капитализму, а Црногорци су на предлог да се ликвидирају губиташка предузећа реаговали са запрепашћењем, јер су 4 петине њихових предузећа били губиташи. Штавише, Марковић није могао да контролише прилив новца, а банке у конститутивним републикама наставиле су да дају кредите. Те године инфлација је достигла 1.256%...“ (Ф. Лонгворт, *Стварање источне Европе*, Београд, 2002, 39).

⁶⁰ Влада Анте Марковића је успјела зауставити инфлацију и повећати зараде. Инфлација је смањена са 56% мјесечно у децембру 1989. године, на 2,4% у марту 1990. Дезвизне резерве су повећане у истом периоду са 5,4 на 8,5 милијарди америчких долара. Зараде запослених су биле тако високе, да ни до данас у већини република нису достигнуте ни након двије деценије (осим у Словенији и Хрватској) – према Д. Јовић, *Југославија – држава која је одумрла*, Загреб, 2003, 36.

⁶¹ Пораст задужења СФРЈ ескалирао је нарочито између 1975. и 1980. године, када је спољни дуг порастао на око 16 милијарди америчких долара. Уочи распада СФРЈ, спољни дуг (главница без камате) износио је на крају 1991. године више од 15 милијарди долара Државе настале послје распада СФРЈ 2015. имају укупан спољни дуг од око 145 милијарди америчких долара (око 133 милијарде евра), што је девет пута више него крајем 1991. године - <http://www.politika.rs/sr/clanak/342902/Specijalni-dodaci/Dugovi-drzava-bivse-SFRJ-sa-15-na-145-milijardi-dolara>

⁶² Наиме, радило се о суми од око 5,5 милијарди америчких долара помоћи од ЕЗ као и од обећања да ће Југославија постати прва земља која ће се придружити ЕЗ (ЕУ) уколико лидери република постигну споразум, спријече распад земље и сукобе. У интервјуу који је Киро Глигоров дао италијанском листу *Copiere della Sera* 1997. године, описана је реакција предсједника Србије и Хрватске на те предлоге „С. Милошевић и Ф. Туђман су побјесњели – „Не можете нас купити обећањима. Не требамо ваш новац! – рекли су, наводи К. Глигоров. „Прво се јавио Ф. Туђман рекавши да га не занимају никакве милијарде нити ЕЗ, те да му је основни циљ обнова хрватске државе. Милошевић је појаснио да ће Југославија бити модерна и чврста федерација – или је неће бити“ (према Д. Јовић, *Југославија – држава која је одумрла*, Загреб, 2003, 35 и „Сјећања К. Глигорова, „Политика“ 2005), „Време“, бр 454, Београд 18. септембар 1999.

Црна Гора, као просторно и бројчано најмања од шест федералних република улази у процес вишестраначја, атмосферу популизма грађанских ратова и хиперинфлације, као главних карактеристика прве половине 90-их. У таквим околностима, велики број предузећа је престао да ради или су била у стечају. Ниво производње у 1995. години износио је свега трећину, 1996 - 44,6%, 1997 - 44,7 % а у 1998. 44,6 % и у 1999. 41,2% – од нивоа остварене производње у 1989. години. У ниском нивоу производње предњаче „Радоје Дакић“ и „Обод“ код којих се производило свега 2% у односу на 1989. годину. Једино су 1999. године у односу на 1989. предњачили производња електричне енергије и алуминијума, као и производња дувана, воћа, поврћа, меса и млијека. (Б. Маровић, 2002:224). Драстичан пад су забиљежили и у туризму у посматраном периоду, приход је смањен са 130 милиона долара у 1989. на само 3,1 милона долара у 1999. години. Сличан пад је забиљежила и поморска привреда: са 140 милиона у 1991. на само 2 милиона у 1995. години.⁶³

Изузетно тешко и сложено друштвено-економско стање, ратно окружење, затегнути међунационални односи и бујање национализама свих врста, хиперинфлација, санкције и сива економија – представљају „рам за слику“ Црне Горе у првој половини 90-их година 20. вијека.⁶⁴ Економска ситуација се донекле почела поправљати укидањем санкција, сузбијањем инфлације⁶⁵ и увођењем конвертибилног динара, мада је сива економија, изнуђена и омогућена у ранијем периоду, представљала и даље озбиљан друштвени проблем.⁶⁶

Црна Гора је настојала да континуирано повећава своју сувереност и самосталност од савезне државе (СРЈ) преношењем једне по једне функције са федералног на републички ниво. Једна од мјера са најдалекосежнијим посљедицама била је укидање југословенског дина-

⁶³ Б. Маровић, *Друштвено-економски развој Црне Горе 1945-1993*, 223

⁶⁴ Цијене су у 1993. години у односу на претходну порасле за 1.165 милијарди пута, а што се привреде тиче, она се од 1991. године срозала двоструко и пословала је на нивоу 1955. године. (Привреда као 1955. „Побједа“ 30. децембар 1993.). Друштвени производ у СРЈ у 1995. години износио је 52,5 милијарди динара, баш као и прије 27 година (1965. године), или у односу на рекордну 1986. упола мање („Побједа“ 3. јануар 1996. 7).

⁶⁵ Завршни рачун федералног буџета за 1993. показао је да је, од укупних средстава, чак 94% било из примарне мисије. Дакле, готово сав новац који је био потребан за функционисање СРЈ није прикупљан од пореских обвезника, већ штампан у Топчидеру – више у М. Булатовић, *Економија и демократија*, Подгорица 2011, 103.

⁶⁶ З. Херман у тексту који је објавило београдско „Време“ у броју од 27. септембра 1997. је навео примјер који је илустровао економски и друштвени суноврат. Просјечни друштвени производ (ДП) за Србију и Црну Гору заједно 1987. године износио је по глави становника 2.535 УСД, а 1997. свега 703 УСД. То је готово 3,5 пута мање или свега 28,83 % ДП из 1987. године.

ра и увођење њемачке марке као званичног средства плаћања у Црној Гори у новембру 1999, што је аутоматски значило и прелазак на еуро почетком 2002. године. У Црној Гори је комбинацијом социјалних и ко-совског проблема извршена тзв. Антибирокупатска револуција 1989. године. СРЈ су од међународне заједнице уведене ригорозне економске и политичке санкције маја 1992, које су укинуте тек октобра 1996. Економска штета нанијета СРЈ процјењује се на 80 милијарди долара. Током периода санкција, СРЈ је погодила хиперинфлација, динар је постао безвриједан, а као незванична стабилна валута коришћена је њемачка марка. Овај период је обиљежен несташицама намирница, шверцом и црним тржиштем, поремећајем друштвених вриједности. Након дејства економско-политичких санкција и економског ембарга, привреда је доживјела колапс уз хиперинфлацију, друштвене потресе, сиву економију. Друштвени производ Црне Горе је 1996. године успио да се реализује на половину друштвеног производа из 1989. године. Привредни амбијент Црне Горе је 1997. карактерисао: низак степен (испод трећине) коришћења капацитета привреде; низак обим производње и промета, - низак ниво стандарда становништва; велики број пензионера у односу на радно ангажовани дио становништва и велики број незапослених.⁶⁷

Закључна разматрања

Црна Гора је након Другог свјетског рата била најсиромашнија република југословенске федерације. Непостојање индустрије, уништена саобраћајна инфраструктура, недовољно развијена пољопривреда – наметали су као императив планско развијање свих привредних грана. Људски губици током четири године народноослободилачког и грађанског рата, организована колонизација дијела Војводине и недовољно постојање стручног кадра – умногоме су отежавали ионако сложену и тешку друштвену ситуацију. На овакво стање, надовезали су се и политички ломови у новоуспостављеном, ригидном једнопартијском систему, попут масовних хапшења по ИБ, посљедице Брионског пленума, нерентабилност већине црногорских предузећа. До сукоба са Информбироом, послеријатна Југославија је копирала совјетски економски модел са убрзаном индустријализацијом и петогодишњим плановима развоја привреде. Упркос сличном почетку, привреда социјалистичке Југославије је била много другачија од привреда Совјетског Савеза и других источноевропских социјалистичких држава, посебно након југословен-

⁶⁷ Друштвени производ по становнику у Црној Гори у 1994. износио је 865 долара. Број радника у привреди и пензионера скоро да је био изједначен 1,1:1 – В. Милић, *Јавне финансије*, 232, 235.

ско-совјетског разлаза. Предузећа су била друштвено власништво и њима су управљали радници путем самоуправљања. Самоуправљање је увећало бирократију. Југославија је током 50-их и 60-их остваривала високе стопе развоја економије, уз убрзану индустријализацију. Због југословенске неутралности и водеће улоге у Покрету несврстаних, југословенска предузећа су извозила и на западна и на источна тржишта. Југословенске компаније су вршиле грађевинске радове у бројним великим инфраструктурним и индустријским пројектима у Африци, Европи и Азији. Стопа привредног раста била је изузетно велика, а погодност да је Југословенима било допуштено да слободно путују од 60-их година, омогућила је многим да нађу посао у Западној Европи, углавном у Њемачкој. До 1969. око 22% југословенске радне снаге радило је у иностранству. Ово је допринијело да незапосленост буде под контролом и представљало битан извор девизног прилива за државу. Све то се позитивно одразило у повећању стандарда становништва Југославије, повећању дохотка и личне потрошње. Повећаван је проценат градског становништва на уштрб сеоског. За 40 година (1950-1990) пољопривредне површине у Црној Гори су смањене за 8.000 хектара, а 1991. године пољопривредно становништво је учествовало са само 7,5%, што говори о тенденцији напуштања села и осхватању села као „наслеђа“ прошлости.⁶⁸

Раст стандарда становништва Југославије постигнут је и уз издашну финансијску помоћ са Запада, у првом реду из САД. Како се процјењује, у периоду 1958-1980, Југославија је добила преко 60 милијарди америчких долара као неповратну помоћ (не рачунајући кредите). Црна Гора је све до 1990. године имала негативан салдо трговинског биланса. Те године је успјела да њен извоз премаши вриједност увезене робе (покривеност увоза извозом је тада износила 112,4.⁶⁹ Црну Гору су у привредном погледу карактерисали слједећи параметри: неадекватна привредна структура, низак степен финализације робе која се производила у Црној Гори, неповољан однос у примарној расподјели друштвеног производа, натпросјечна задуженост, високо извозно оријентисана привреда. Из Црне Горе се раније извозило око 65% све робе и услуга, а у привреди је радило близу 140.000 радника.⁷⁰

⁶⁸ Б. Маровић *Друштвено-економски развој Црне Горе 1945-1953*, 156.

⁶⁹ Исто, 171.

⁷⁰ Црна Гора је прије увођења санкција УН остварила друштвени производ од око 1,4 милијарде долара (2.308 долара по становнику). Позитиван салдо економских односа са иностранством износио је преко 300 милиона долара, од регистрованог туризма остварен је приход од око 140 милиона, а од поморског саобраћаја преко 130 милиона; ау привреди и у друштвеним и другим дјелатностима је радило близу 170.000 радника, док је незапослених било око 45.000; В. Милић, *Јавне финансије*, 231.

У Југославији се изграђивао специфичан вид мјешовитог социјализма који је комбиновао државну својину и планирање са одређеним карактеристикама тржишне економије. Планска, диригована привреда је, осим својих добрих страна: развоја индустријских капацитета, изградње саобраћајне инфраструктуре, развоја туризма и другог, имала и своје наличје. Попут запостављања развоја пољопривреде и сточарста, масовних миграција село-град и што је најзначајније – вјештачког одржавања многих фабрика, које су производиле углавном губитке. Опадање индустријске производње након 1989. одразило се на број запослених који је смањен за око 17.000.⁷¹

Све то је доводило до социјалних тензија, масовних митинга, који су у комбинацији са националним питањима довели до смјене у оквиру владајуће партије, током тзв. „дешавања народа“ 1989. године. Током прве половине посљедње деценије XX вијека, тадашњу СРЈ су погодиле међународне санкције, хиперинфлација, друштвени потреси, бомбардовање. Енорман пад животног стандарда, нестанак средње класе, сива економија, масовне миграције у иностранство и друштвено-политичка несигурност – представљале су суморну слику друштвеног стања. Економски развој Црне Горе је током посљедње деценије XX вијека био суочен за бројним лимитирајућим факторима⁷²: Распад СФРЈ и губљење заједничког тржишта, распад СССР-а као првог извозног партнера из 1990. године, ембарго УН, хиперинфлација, друштвени потреси и нестанак средње класе, пораст сиве економије. Реални друштвени производ је драстично опао са 2.300 долара из 1989. на само 830 долара у 1993, што је значило враћање друштвеног производа на стање из 1965. године. Најтеже посљедице су погодиле индустрију, поморство, туризам, грађевинарство и трговину. Учешће друштвеног производа у односу на остварени ниво из 1989. износио је у 1994. години само 37%, а у 1999. години 52,2% (Б.Маровић, 2002:224). Након политичких промјена током друге половине 90-их година, у складу са новим политичким смјерницама, Црна Гора почиње све више да се економски и политички осамостаљује.

Дакле, Црна Гора је након Другог свјетског рата прошла периоде економских успона и падова, у складу са економским и геополитичким утицајима окружења. Од једне изразито руралне средине, са доминантним сеоским становништвом упућеним на сточарство и скромну

⁷¹ Б. Маровић, *Друштвено-економски развој Црне Горе 1945-1953*, 154.

⁷² Опадањем привредних активности смањивала се и запосленост у друштвеном сектору: са 161.311 запослених у 1989. пала је на 116.400 запослених 1999. године. Док је број незапослених у поменутом периоду повећан са 48.108 на близу 80.000, након 1999. сваки пети становник Црне Горе, или око 130.000, је био расељени из околних република; Б. Маровић, *Друштвено-економски развој Црне Горе 1945-1953*, 224.

пољопривреду – Црна Гора је итоком неколико послеријатних деценија изградила индустријско друштво, изразито извозно оријентисано са доминантним процентом урбаног становништва. Предузећа тешке индустрије, хидроенергетски пројекти, изградња саобраћајне инфраструктуре, поморске привреде и туристичких капацитета – допријинели су повећању животног стандарда становништва. Извршена је свеопшта трансформација црногорског друштва, а главни покретач тога процеса је економско снажење, коме је процес индустријализације пресудно допринио. Криза током друге половине 70-их, задуживање, толерисање и одржавање губиташких предузећа током 80-их, политички потреси, ембарго УН, хиперинфлација – довели су до драстичног привредног пада и до гашења многих некада рентабилних фабрика, уз пораст незапослености и сиве економије током 90-их. Током пет послеријатних деценија, друштвено-економске промјене црногорског друштва су текле на моменте и контрадикторно. Уз заиста колосалан процес индустријализације, изградње, трансформације друштва са једне; до запостављања села, пољопривреде, проблема које носи нагла урбанизација, одржавање губиташких предузећа. Ратно окружење током 90-их, геополитичке промјене, санкције и хиперинфлација, огроман пријем расељених из окружења – представљају ипак спољне факторе који су изразито неповољно утицали на колапс црногорске привреде (у првом реду поморске и извозно оријентисане индустрије).

Наравно да овај рад не претендује да детаљно и студиозно покрије сва релевантна питања друштвеног и економског живота Црне Горе током друге половине XX вијека. Намјера нам је била да, у форми прегледног рада, направимо један пресјек друштвено-економског аспекта битисања Црне Горе, од првих година након Другог свјетског рата, преко партијски дириговане индустријализације, проблема са нерентабилном привредом, друштвених тензија и политичких ломова. Надамо се да ће овај рад послужити као основа за дубље истраживање и анализу посматраног периода.

Radenko ŠĆEKIĆ & Željko BJELETIĆ

SOCIAL-ECONOMIC TRENDS IN MONTENEGRO DURING
SECOND HALF OF THE XX CENTURY

Summary

Montenegro represented the poorest republic of the Yugoslav federation after the Second World War. The absence of industry, destroyed transport infrastructure, underdeveloped agriculture - imposed as an imperative a planned development of all economic sectors. Casualties during the four years of the national liberation and civil war, organized colonization of the territory of Vojvodina and the absence of professional staff - have greatly hampered the already complex and difficult social situation. In Yugoslavia has been building a specific type of mixed socialism that combined the state ownership and a planning with specific characteristics of the market economy. Planned and orchestrated economy, apart from its good side, such as the development of industrial facilities, construction of transport infrastructure, tourism development, etc, had its reverse side. That means the neglect of agriculture and cattle-breeding, mass migration from villages to towns, and most important - artificial maintenance of many factories, which produced mainly losses. All this has led to social tensions, mass rallies, which in combination with national issues, led to a changes within the ruling party, during the so-called „Happening of the people” in 1989. During the first half of the last decade of the twentieth century, the then FRY was stricken by international sanctions, hyperinflation, social earthquakes, bombing. The enormous decline in living standards, the disappearance of the middle class, the gray economy, mass migration abroad and socio-political insecurity - has been a bleak picture of social conditions.